

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.2(477.51)“632”

П. М. Васильєв, Д. В. Дудник

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА ПУШКАРІ ІІІ

Вводиться до наукового обігу крем'яна колекція зі стоянки Пушкарі ІІІ, що походить з поверхневих зборів. Отриманий матеріал має низку характерних особливостей, які відрізняють його від відомих комплексів Пушкарі І і Погон.

Ключові слова: *верхній палеоліт, пушкарівські пам'ятки, крем'яний комплекс.*

ВСТУП

Стоянка Пушкарі ІІІ (Сосонницький Рів) знаходиться на південній околиці однойменного села Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Пам'ятка входить до групи пушкарівських пам'яток і займає південно-західну частину великого Погонського («стояночного») мису, що зі сходу обмежується р. Десна, з півдня — розлогою давньою балкою Мосолов Рів (рис. 1).

Поселенська ділянка пушкарівських пам'яток пов'язується з високим рівнем вододілу, понижена частина якого представляє собою високу ерозійну терасу, перекриту делювіальними і сущіцаними відкладами. В основі вододільного і терасового рівнів залягають мезозойські крейдяні породи, що містять численні включення крем'яних конкрецій у вигляді жовна і плитки. Основні стоянки розміщуються винятково на найвищій частині мису з відносними висотами від 40 до 46 м над рівнем річки. У сучасному рельєфі гіпсометричні відмінності між ділянками основних стоянок Пушкарі І, Погон і Бугорок становлять близько 3,0 м (Грибченко, Куренкова 2014, с. 109—110).

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТОЯНКУ

У 1937 р. під час масштабних археологічних робіт, що їх провадила Деснянська експедиція під керівництвом М. В. Воеводського (1940а; 1940b; 1946), було досліджено і ділянку стоянки Пушкарі ІІІ. Окрім збору підйомного матеріалу (676 од.) на сільських городах, на вершині яру Сосонницький Рів був закладений шурф 1 × 2 м. За описом І. О. Семенової, можна відтворити стратиграфічну позицію отриманого матеріалу. Так, основні знахідки (77 од.) почали траплятися на глибині 65—85 см від денної поверхні, у шарі «цільного піскуватого суглинку з дрібними валунцями». На глибині 85—100 см знахідок було менше (36 од.), вони залягали у «червонувато-бурий цільній мореній глині», переважно у верхній її частині. Дослідниця завважила, що крем'яний матеріал явно був перевідкладений і мав характерну згладжену (або «лустровану») поверхню (Семенова, 1949, с. 189).

Матеріали, отримані з шурфа, головним чином, складаються з відходів виробництва: відщепів, уламків, пластин, реберчастих пластин, нуклеусів і різцевих сколів. Вироби з вторинною обробкою представлено: різцями — шість од. (три кутові, два бокові, один серединний), ретушованими пластинами і відщепами, відповідно п'ять і чотири од. (Семенова 1949, с. 194).

Як зазначалось, більшість крем'яних виробів походила зі зборів на поверхні, а саме, 676 од. Серед них переважають відходи виробництва (644 од.): первинні й вторинні відщепи, лусочки, реберчасті та «ножикоподібні» пластини. Як зазначала І. А. Семенова, вони представ-

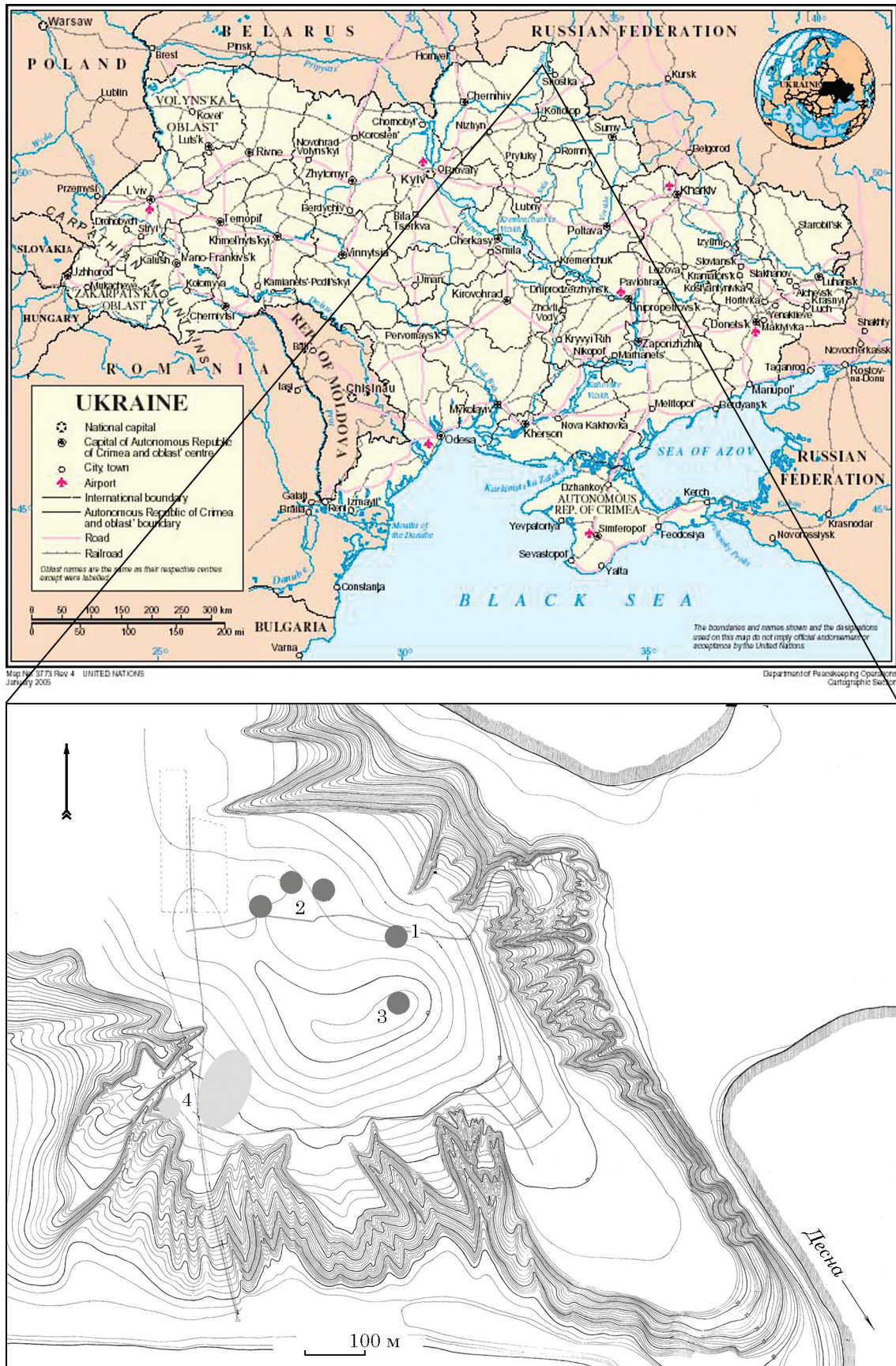

Рис. 1. Топографічний план розташування основних верхньопалеолітичних пам'яток поблизу с. Пушкарі; сірим кольором позначено основні стоянки: 1 — Погон; 2 — Пушкарі I; 3 — Бугорок; 4 — Пушкарі III

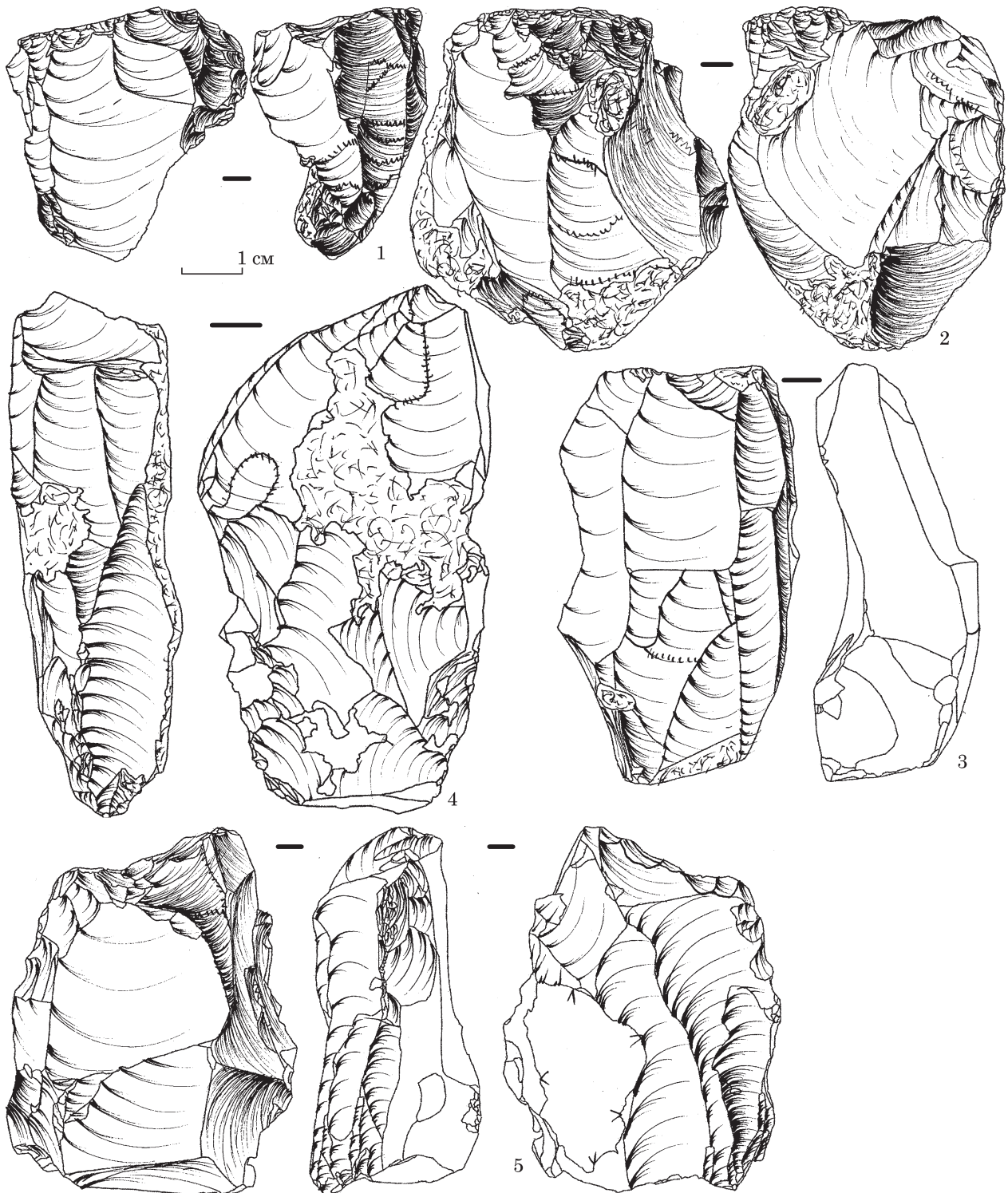

Рис. 2. Пушкарі III; нуклеуси: 1—3 — одноплощадкові; 4, 5 — двоплощадкові

лені здебільшого фрагментами, і лише шість цілих. Крім того, знайдено п'ять фрагментів і три цілих нуклеуси: два від пластин і один дископодібної форми від відщепів.

Виробів з вторинною обробкою нараховується 32 од. Різців — 12 од.: по п'ять кутових і бокових ретушних, і два серединні. Скребачки, сім од., представлено кінцевими формами на пластинах з віялоподібним робочим лезом

без крайової ретуші. Ретушованих пластин — 7 од., дві з яких мають повністю ретушований один з країв, ще три пластинки І. А. Семенова визначила як «з випадковими різцеподібними сколами». Оснащення металеві зброї представлено трьома виробами: вістрям великої форми і двома фрагментами пластинок з притупленим краєм (Семенова 1949, с. 190—192).

СУЧАСНІ ЗБОРИ ПІДЙОМНОГО МАТЕРІАЛУ

Починаючи з 1990-х рр. і по сьогоднішня Пушкарівська палеолітична експедиція Санкт-Петербурзького державного університету та Інституту археології НАН України під час щорічного обстеження пам'яток збирала крем'яний матеріал на обмеженій ділянці площею 1200 м², що за 100 м вище по схилу від шурфа й місця збору 1937 р. Зазначимо, що ця ділянка є набагато нижчою, тут добре помітні потужні ерозійні процеси, які утворили численні яри, один з яких і є Сосонницький. З огляду на певну закономірність топографічного розташування основних пушкарівських пам'яток (Пушкарі I, Погон, Бугорок / п'ятий метр) можна припустити, що вище по схилу культурний шар міг зберегтися. Подібна ситуація спостерігалася під час досліджень у південній частині Погонського мису, так зв. Пушкарівської стрілки, де культурний шар у понижених частинах плато теж був зруйнований (Васильєв 2012; Ступак, Васильєв, Пономаренко 2012).

Крем'яна колекція артефактів, що походить з сучасних зборів на поверхні становить 910 од. (табл. 1), більшість складають відходи виробництва (803 од., 88,2%). Відщепів усього 338 од. (42%), з яких 44 первинні; уламків — 100 од. (12%), лусочок — 56 од. (7%). Усіх пластин разом з фрагментами нараховується 230 од. (28,75%), найбільше пластин — 196 од., пластинок — 30 од., мікропластин — 4 од. Реберчастих пластин і пластинок (з фрагментами) — 30 од. Крім того, серед відщепів слід виділити групу (69 од.) специфічних сколів оформлення ребра.

Нуклеуси представлено 47 од., усі від пластин і здебільшого спрацьовані. З-поміж них: 10 цілих, 36 уламків і пренуклеус (рис. 3: 3). Одноплощадкових нараховується три: два односторонні (рис. 2: 1, 3) і один двосторонній (рис. 2: 2). Двоплощадкових шість (рис. 2:

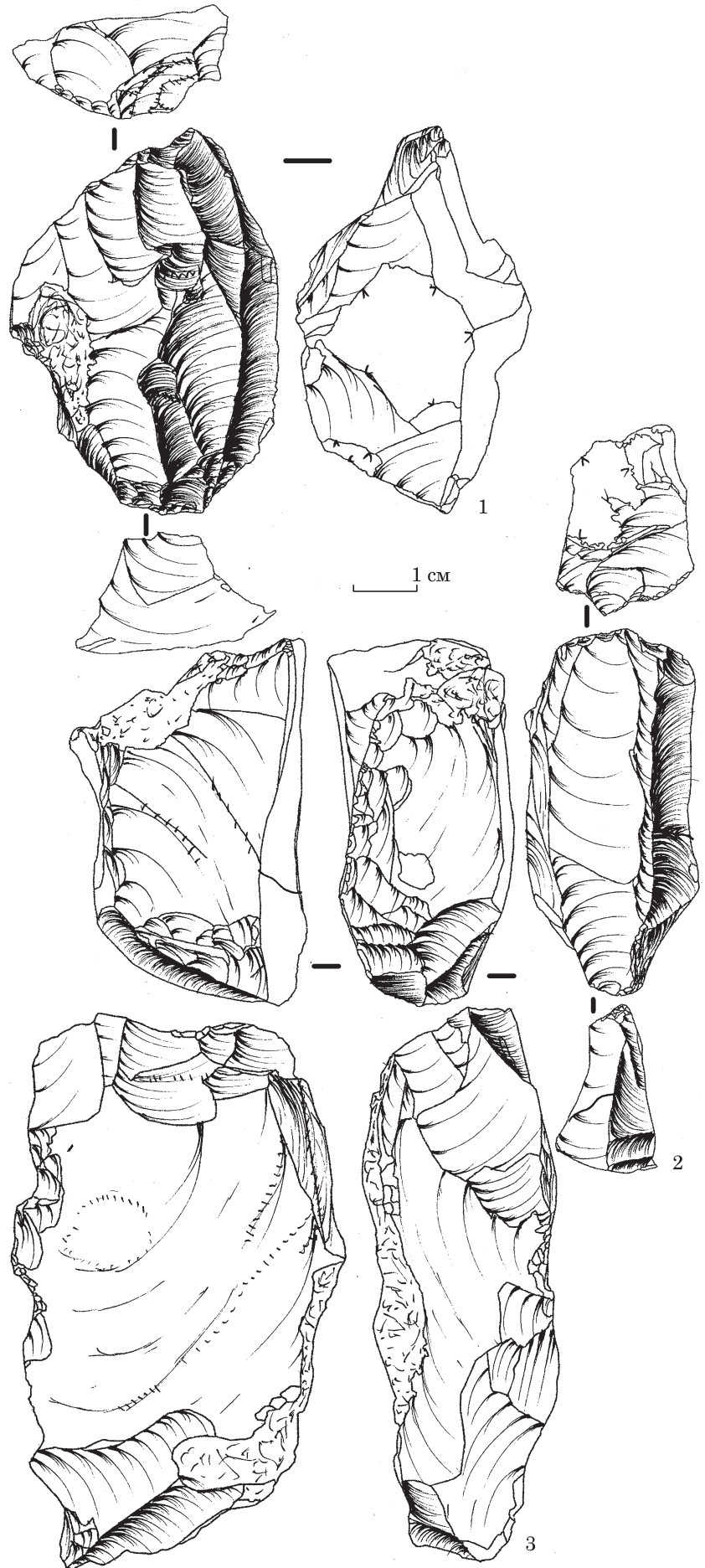

Рис. 3. Пушкарі III; нуклеуси: 1, 2 — двоплощадкові; 3 — пренуклеус

Таблиця 1. Пушкарі III; статистична таблиця крем'яних виробів з поверхневих зборів 1990—2017 рр.

Назва	Кількість	%
Відходи виробництва		
Відщепи	338	42
первинні	44	—
вторинні	225	—
оформлення ребра	69	—
Пластини	196	24
цілі	25	—
проксимальні фрагменти	61	—
медіальні фрагменти	70	—
дистальні фрагменти	40	—
Пластинки	30	4
цілі	4	—
проксимальні фрагменти	9	—
медіальні фрагменти	9	—
дистальні фрагменти	8	—
Мікропластини	4	0,75
цілі	4	—
Рибисті пластини і пластинки (з фрагментами)	30	4
Уламки	100	12
Лусочки	56	7
Різецьві сколи	2	0,25
Нуклеуси	47	6
одноплощадкові	3	—
односторонні	2	—
двосторонні	1	—
двоплощадкові	6	—
біповздовжні	2	—
перпендикулярні	2	—
біповздовжньо-альтернативні	1	—
ортогонально-суміжні	1	—
багатоплощадкові	1	—
фрагменти	36	—
Пренуклеуси	1	—
Усього відходів виробництва	803	88,2
Вироби з вторинною обробкою		
Пластини ретушовані та їхні фрагменти	38	35,5
Пластинки ретушовані та їхні фрагменти	2	2
Відщепи ретушовані	13	12
Мікролітичний комплекс	6	6
прямокутник	1	—
фрагменти	5	—
Різці	18	17
кутові	3	—
двогранні	6	—
бокові	9	—
пряморетушні	3	—
косоретушні	5	—
віймчасторетушні	1	—
Віймчасті	3	2,5
Проколки асиметричні	3	2,5
Скребачки кінцеві	20	19
Комбіноване знаряддя скребачка кінцева / різець	4	3,5
Усього виробів з вторинною обробкою	107	11,8
Усього	910	100

4, 5; 3: 1, 2), що представлені такими типами: біповздовжні (2 од.), біповздовжньо-перпендикулярні (2 од.), біповздовжньо-альтернативні (1 од.), ортогонально-суміжні (1 од.).

Усього виробів з вторинною обробкою 107 од. (11,8 %), зокрема ретушованих пластин і пластинок разом з фрагментами 40 од. (37,5 %), ретушованих відщепів 13 од. (12 %). Скребачки — 20 од. (19 %) представлено винятково кінцевими типами (рис. 4), усі виконано на пластинах, на деяких присутня нерегулярна ретуш по краю заготовки (рис. 4: 3, 11—15). Різців нараховується 18 од. (17 %), серед них: три на куті зламані пластини (рис. 5: 2—4), шість серединних (рис. 5: 1, 9—12) і дев'ять бокових ретушних (рис. 5: 5—8; 6: 1—5). Крім того, в колекції наявно два різцевих скола. Комбінованих знарядь чотири, усі представлені варіацією скребачка кінцева / різець (рис. 6: 6—8). Досить своєрідними серед крем'яних комплексів пушкарівських пам'яток постають три проколки з асиметричним жалцем (рис. 6: 9—12), що виготовлені на відщепках. Такі вироби в цілому не характерні для відомих матеріалів з пушкарівських стоянок, а на території Подесення подібні знаряддя широко відображені серед крем'яних Мізинського поселення (Шовкопляс 1965, с. 166—167, табл. XVII—XVIII). До віймчастих знарядь можна віднести три вироби на пластинах, що мають по одній віймці та нерегулярну ретуш по краю.

Нечисленна мікролітична добірка, що нараховує всього шість од., виявилася досить інформативною і нетиповою для набору з Пушкарів I та Пушкарів VIII (Погону). Вона складається з одного прямокутника (рис. 7: 1), трьох медіальних фрагментів (рис. 7: 2—4) і двох проксимальних фрагментів з притупленням краєм. Вірогідніше за все останні, є частинами вістер з притупленням краєм (рис. 7: 5, 6). Прямокутник має відретушовані обидва краї: один — за допомогою крутої притуплюючої ретуші, що наносилася з дорсальної та вентральної сторін приблизно порівну; другий — напівкрутою погострюючою. Два вироби мають притуплений край, що оформлений зустрічною ретушшю (рис. 7: 3, 6). Серед таких — і проксимальна частина вістря (рис. 7: 6) з вентральним потоншенням у районі відбивного горбка, на інший край, протилежний від притупленого, нанесено напівкруту ретуш. Відрізняється проксимальна частина вістря, вірогідно черешкового, що оформлене крутою лускатою 2—3-ступінчатою ретушшю (рис. 7: 5).

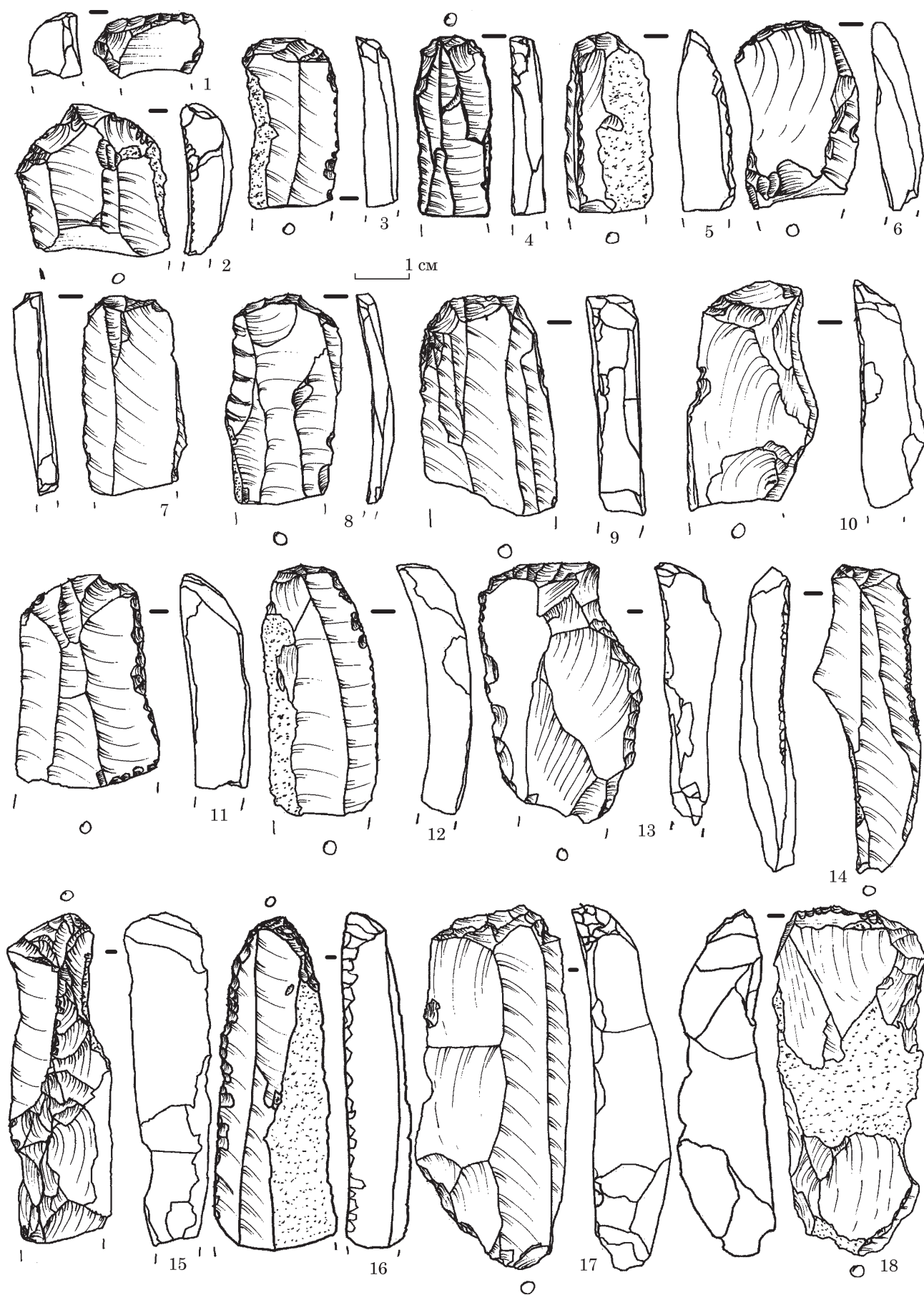

Рис. 4. Пушкарі III; скребачки кінцеві

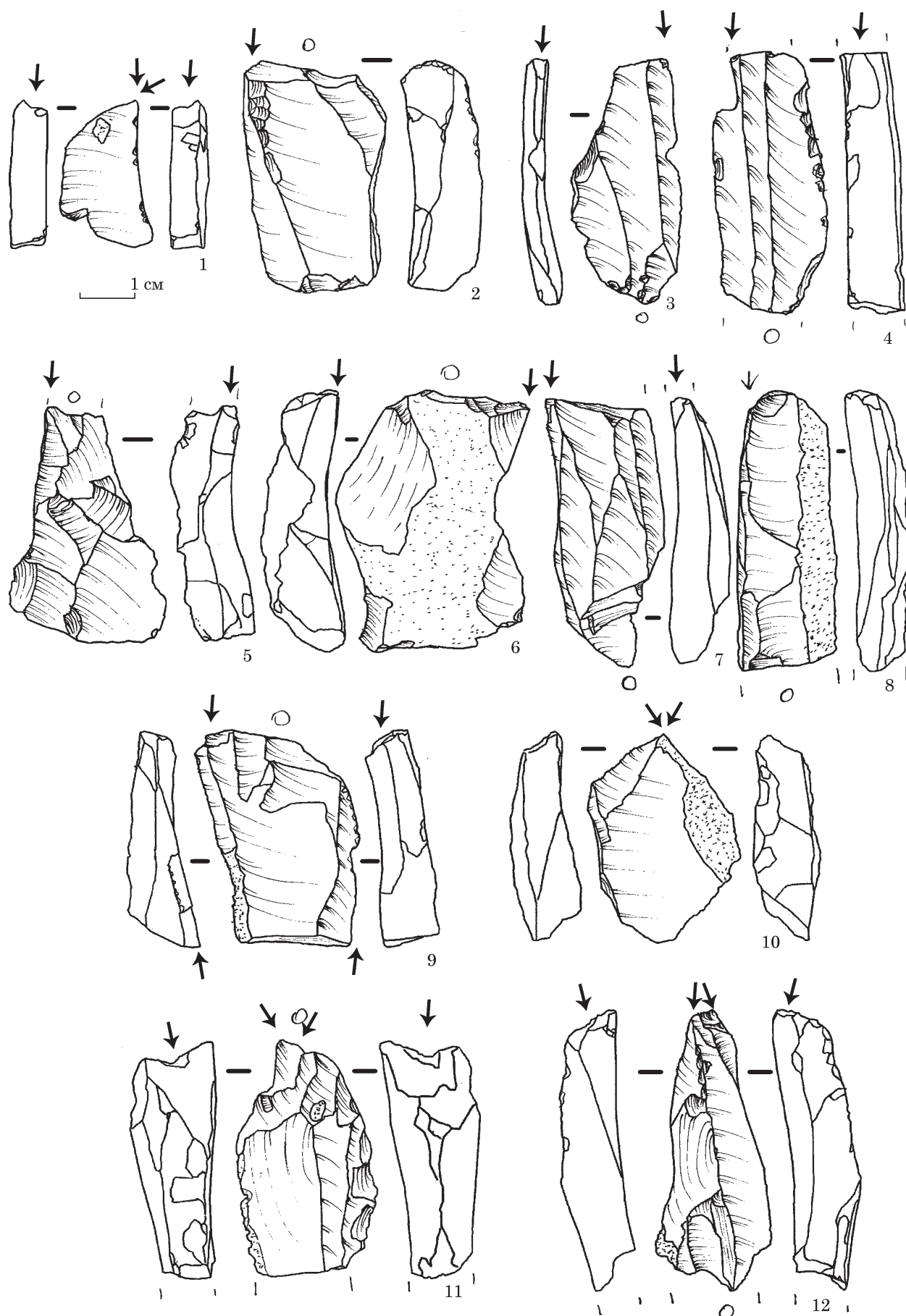

Рис. 5. Пушкарі III; різці: 1, 9—12 — серединні; 2—4 — кутові; 5 — боковий виімчаторетушний; 6—8 — бокові пряморетушні

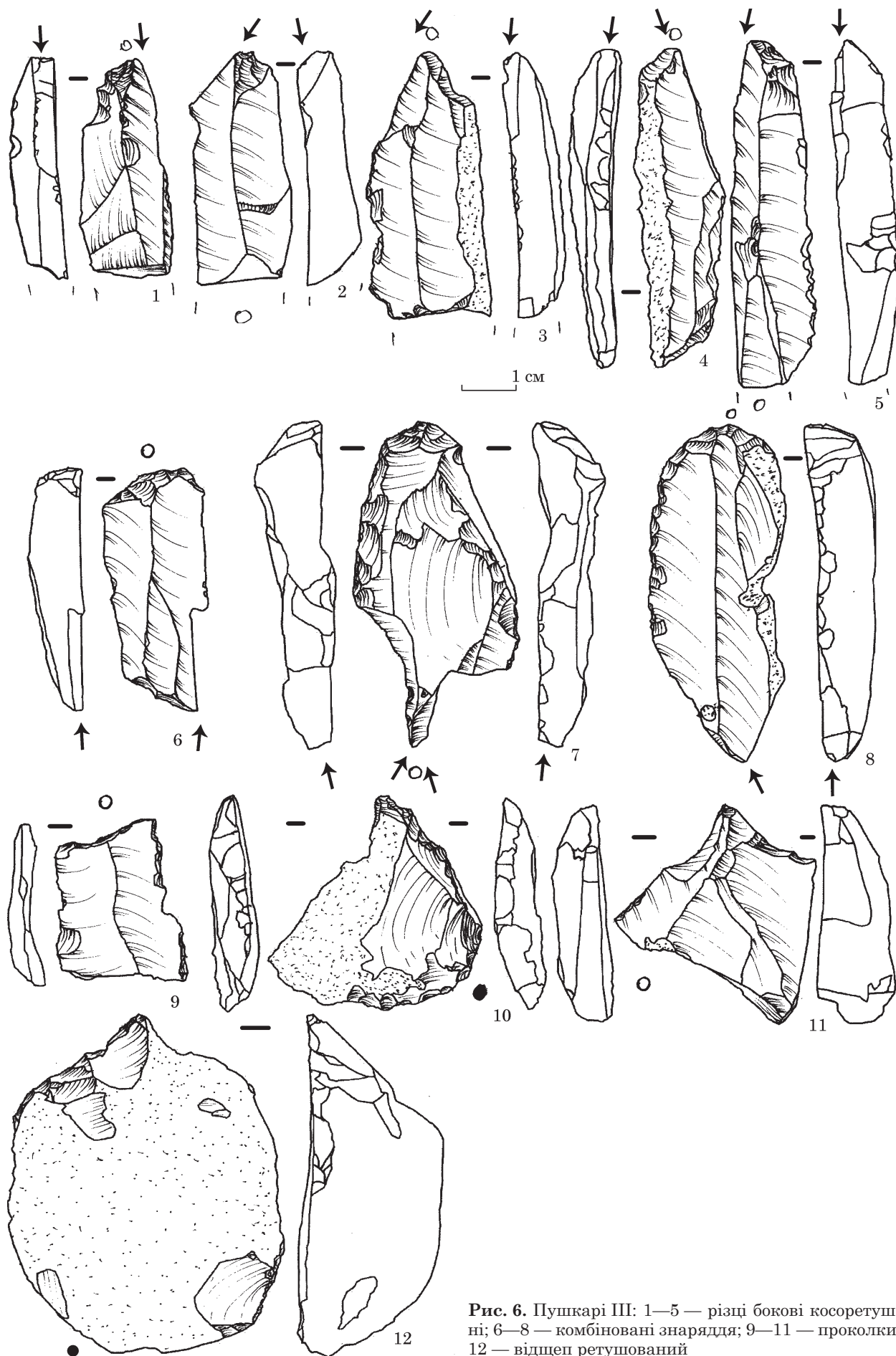

Рис. 6. Пушкарі III: 1—5 — різці бокові косоретушні; 6—8 — комбіновані знаряддя; 9—11 — проколки; 12 — відщеп ретушований

Таблиця 2. Результати радіокарбонного датування пушкарівських пам'яток (Грибченко 2014, с. 111)

Місце взяття	Зразок		Дата, BP
	Номер	Матеріал	
Пушкарі I, розкоп V	АА-1389	Кісткове вугілля	19010 ± 220
	ГИН-113116	Кістка	2000 ± 500
	ГИН-11311a	Те саме	20900 ± 900
	ГИН-8529	Зуб мамонта	20600 ± 1200
	ГИН-8529a	Те саме	20700 ± 500
	ГИН-3382	Кістка	21000 ± 400
	ГИН-3381	Кісткове вугілля	21100 ± 400
	ГИН-11307	Те саме	22350 ± 150
Пушкарі I, розкоп VII	Кі-11901	Кістка коня	19500 ± 240
	ГИН-11310	Горіла кістка	20160 ± 180
	ГИН-10195	Кісткове вугілля	20350 ± 180
	ГИН-11311	Зуб мамонта	20500 ± 500
	ГИН-11309	Кісткове вугілля	20840 ± 190
	ГИН-11311a	Зуб мамонта	20900 ± 600
Пушкарі IX, нижній шар, Погон «5-й метр»	ЛУ-361	Кістка	18690 ± 770
	ГИН-10193	Те саме	22300 ± 300
	ГИН-10194	Стегнова кістка	22500 ± 450
	ГИН-11315	Ребро	23800 ± 700
	ГИН-11312	Кістка	24000 ± 1200
Пушкарі IX, верхній шар, основний горизонт	Кі-13078	Зуб вівцебика	11060 ± 140
	ЛЕ-6961	Зуб мамонта	11500 ± 400
	Кі-13079	Те саме	11700 ± 250
	Кі-11900	Те саме	17200 ± 250
Пушкарі IX, верхній шар, нижній горизонт	НеІа-1517	Зуб вівцебика	14770 ± 115
	ОхА-17799	Зуб мамонта	14820 ± 60

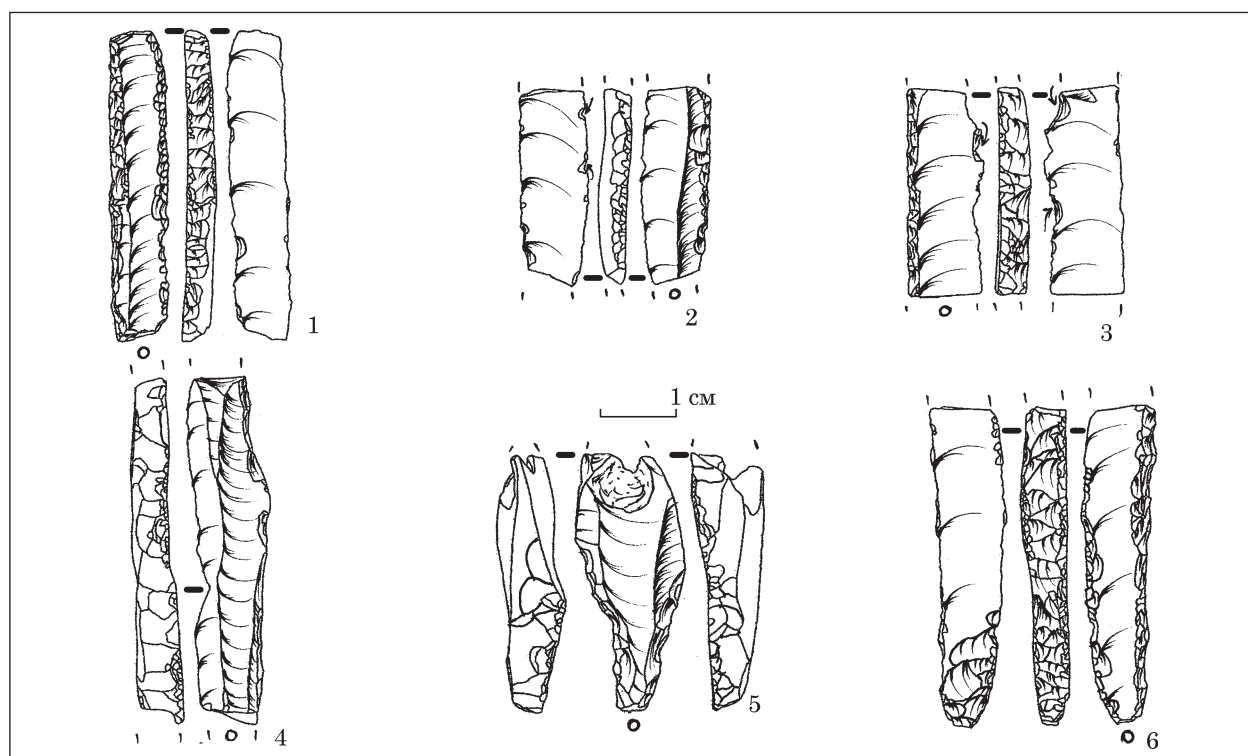

Рис. 7. Пушкарі III: 1 — прямокутник; 2—4 — медіальні частини; 5, 6 — проксимальні частини вістрів

ВИСНОВКИ

Наявність у комплексі мікролітів з прямовисною, практично вертикальною (рис. 7: 4), притуплюючою ретушню різко контрастує з виробами Пушкарів I і Погону (Васильєв 2018a; 2018b). Де притуплююча ретуш не сильно модифікує край заготовки, а зустрічне нанесення взагалі не характерне. Типологія мікролітичних виробів також має ряд розбіжностей, зокрема відсутні як і вістря типу «гравет» — з притупленим краєм та тронкованою проксимальною частиною, так і вістря з боковою виїмкою. З іншого боку серед матеріалів Пушкарів III також представлений прямокутник, хоча і один, проте він демонструє схожість принципів побудови складних композитивних наконечників з Пушкарями I та Погону, і більш пізніх Пушкарів IX (Бугорок). Крім того слід зазначити, що серед усіх матеріалів Пушкарів III, і з шурфа 1937 р. та поверхневих зборів, включаючи і сучасні, відсутні знахідки вістер великих форм, що також є традиційними для знарядь мисливського оснащення сусідніх пам'яток.

Таким чином, враховуючи вищесказане попередньо є підстави вважати, що представлений крем'яний матеріал із стоянки Пушкарі III (Сосонницький Рів) може відображати відмінну від вже відомих традицію виготовлення мікролітичних виробів. Розуміючи обмеженість джерельної бази на разі ми не можемо певно сказати чи демонструє ця різниця між мікролітами Пушкарів I / Погону та Пушкарів III господарську специфіку або направленість пам'яток? Чи навпаки, це є свідченням хронологічної дистанції між пам'ятками? Тобто, на сучасному етапі дослідження пушкарівських пам'яток в цілому ми фіксуємо різні поселенські ділянки, що мають і різний час побутування. Так, на основі результатів абсолютного та відносного методів датування ряд стоянок функціонували до максимуму останнього зледеніння — це Пушкарі IX (нижній шар, Погон «5-й метр») з датами 22—23 тис. р. т., Пушкарі I (20—22 тис. р. т.). До цього хронологічного відрізка на основі стратиграфічних умов залягання культурного шару слід відносити і Пушкарі VIII (Погон). Катастрофічні наслідки максимуму зледеніння змусили давню людину покинути цю місцевість, а повернення її фіксуються матеріалами що походять з верхніх шарів Пушкарів IX (Бугорок), і мають дати 11—14 тис. р. т. (табл. 2).

У цілому розглядаючи мікролітичні вироби Пушкарів III напрошується аналогія з вістрями Молодого 5 шару 7 (Нужний 2015, с. 32, рис. 13: 10, 11, 14), що також мають прямовисний притуплений край, іноді з використанням зустрічного ретушування, та вентральне потоншення виробу для вирівнювання профілю. Сьомий шар Молодого 5 має датування в межах 25—26 тис. р. т.

Отже, для вирішення проблеми розуміння динаміки заселення Погонського мису до і після максимуму останнього зледеніння необхідне проведення ґрунтовних польових археологічних досліджень із залученням фахівців різних профілів та напрямків.

ЛІТЕРАТУРА

Васильєв, П. М. 2012. Разведки возле с. Пушкарі Н.-Северского р-на Черниговской обл. в 2009 г. *Деснинские древности*, VII: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева, с. 63-66.

Васильєв, П. М. 2018a. Погон: возможности реконструкции и перспективы исследований. *Stratum plus*, 1, с. 285-305.

Васильєв, П. М. 2018b. Погон: мікролітичний комплекс. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 110-118.

Воеводский, М. В. 1940a. Работы Деснинской экспедиции в 1939 г. *Краткие сообщения ИИМК*, 4, с. 34-36.

Воеводский, М. В. 1940b. Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.). *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*, 6—7, с. 54-57.

Воеводский, М. В., 1946. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г. *Краткие сообщения ИИМК*, 13, с. 89-94.

Воеводський, М. В. 1947. Результати робіт Деснинської експедиції 1936—1938 рр. В: Славін, Л. М. (ред.). *Палеоліт і неоліт України*. Київ: АН УРСР, 1, с. 41-57.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкарі). *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 99-115.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Олег Філюк.

Семенова, І. А. 1949. Палеолітична стоянка Пушкарі III (Сосонницький Рів). В: Славін, Л. М. (ред.). *Палеоліт і неоліт України*. Київ: АН УРСР, 1, II, с. 189-196.

Ступак, Д. В., Васильєв, П. М., Пономаренко, В. В. 2012. Новые исследования южной части Погонского мыса. *Деснинские древности*, VI: Материалы Межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева, с. 69-79.

Шовкопляс, И. Г. 1965. *Мезинская стоянка*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Vasyliiev, P. M. 2012. Razvedki vozle s. Pushkari N.-Sever'skoho r-na Chernihovskoi obl. v 2009 h. *Desninskie drevnosti*, VII: Materialy Mezghosudarstvennoy nauchnoy konferentsii, posviashchennoy pamiati F. M. Zaverniaieva, s. 63-66.

Vasyliiev, P. M. 2018a. Pogon: vozmozhnosti rekonstruktsii i perspektivy issledovaniy. *Stratum plus*, 1, s. 285-305.

Vasyliiev, P. M. 2018b. Pohon: mikrolitychnyi kompleks. *Kam'iana doba Ukrainy*, 17—18, s. 110-118.

Voievodskiy, M. V. 1940a. Raboty Desninskoy ekspeditsii v 1939 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 4, s. 34-36.

Voievodskiy, M. V. 1940b. Rezul'taty rabot Desninskoy ekspeditsii po izucheniiu paleolita (1936 i 1937 gg.). *Byulleten' Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, 6—7, s. 54-57.

Voievodskiy, M. V. 1946. Desninskaia arkheologicheskaya ekspeditsiya 1940 g. *Kratkiie soobshcheniia IIMK*, 13, s. 89-94.

Voyevods'kiy, M. V. 1947. Rezul'taty robit Desnyans'koyi ekspeditsiyi 1936—1938 rr. In: Slavin, L. M. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy*. Kyiv: AN URSSR, 1, s. 41-57.

Gribchenko, Iu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskiie osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseyna reki Desny (Khotylevo, Eliseievichi, Yudinovo, Pushkari). *Arkheologichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pam'iatky Serednoho Podniprovia, s. 99-115.

Nuzhnyy, D. Yu. 2015. *Verkhniy paleolit Zakhidnoyi i Pivnichnoyi Ukrainy (tekhniko-typologichna variabel'nist' ta periodyzatsiya)*. Kyiv: Oleh Filyuk.

Semenova, I. A. 1949. Paleolitychna stoyanka Pushkari III (Sosonnytskyi Riv). In: Slavin, L. M. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy*. Kyiv: AN URSSR, 1, II, s. 189-196.

Stupak, D. V., Vasyliiev, P. M., Ponomarenko, V. V. 2012. Novyye isledovaniia iuzhnoy chasti Pogonskogo mysa. *Desninskiie drevnosti*, VI: Materialy Mezghosudarstvennoy nauchnoy konferentsii, posviashchennoy pamiati F. M. Zaverniaieva, s. 69-79.

Shovkopliias, I. H. 1965. *Mezynskaia stoianka*. Kiev: Naukova dumka.

P. M. Vasyliiev, D. V. Dudnyk

UPPER PALEOLITHIC SITE PUSHKARI III

This article deals with new flint collection (surface materials) from Upper Paleolithic site Pushkari III near v. Pushkari Novgorod-Siversky district of the Chernihiv region. Site is located on the high right bank of the Desna River, and occupies the southwestern part of the Cape of Pogon.

The flint collection of artifacts is 910 items, more of them are flakes, blades, cores, chunks and chips. In addition, 107 tools were found, of theme: retouched blades and flakes, burins, end scrapers, combined tools

(end scraper / burin). A non-numerical microlithic complex amounting to only 6 units proved to be rather informative and atypical. It consists of one rectangle, three medial fragments and two proximal fragments, probably points. The presence of a microlith complex in a pivotal, in one case practically vertical, dulling re-touch contrasts sharply with the microlithic products of Pushkar I and Pogon. And in combination with ventral thawing on one of the products, an analogy with the points of the Molodovo 5 layer 7.

For a more detailed analysis, the determination of the place and role of the above-described material in understanding the problem of the dynamics of the settlement of Pogonese capes before and after LGM requires archaeological research.

Keywords: Upper Paleolithic, Pushkari's type sites, flint complex.

Одержано 18.12.2018

ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

VASYLIEV Pavlo M., Research Associate, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-9724-1027, e-mail: pavlo_vasylev@iananu.org.ua.

ДУДНИК Діана Валентинівна, студентка, КНУ імені Тараса Шевченка, вулиця Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна.

DUDNYK Diana V., Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska Street, 60, Kyiv, Ukraine, 01033.

ORCID: orcid.org/0000-0003-0855-3219, e-mail: ddi18@knu.ua.